حيدرآباد ۾ سرائن جو خاندان

سنڌ ۾ سرائي لفظ جون ڪيتريون ئي معنائون آهن. هي لفظ ذات طور به ڪم ايندو آهي ته ڪنهن قبيلي لاءِ به ڪم آيل ته لقب طور به استعمال ڪيو ويندو آهي.

سرائن جي شروعات ڪلهوڙن جي زماني ۾ ٿي، چاڪاڻ ته ڪلهوڙا حاڪم پنهنجي خاص ماڻهن کي سرائي سڏيندا هئا. اُن بعد ٽالپر حاڪم پڻ پنهنجن خاص ماڻهن کي سرائي سڏيندا هئا.

سرائي لفظ لاءِ مختلف محققن مختلف رايا ڏنا آهن. اُن ڪانسواءِ آهي روايتون ملن ٿيون جي سينه بسينه عوام ۾ هلنديون اچن ٿيون.

جناب غلام رسول مهر، ”تاريخ، سنڌ، ڪلهوڙا دور“ ۾ لکي ٿو: ”ڪلهوڙن حاڪمن جي ماڻهن کي عام طرح سان سرائي ڪوٺيندا هئا“(١).

سرائي لفظ جي باري ۾ ماثر الاُمراءُ جو بيان آهي ته هن قوم جا اڪثر ماڻهو ”سرا“ جا رهاڪو هئا- جو بکر ۽ ملتان جي وچ واري علائقي جو نالو هو. انهيءَ ڪري انهن کي سرائي چوڻ لڳا(٢). حڪيم محمد صادق عباسيءَ جي خيال موجب هي لقب ميان دين محمد درويشي مسلڪ سبب اختيار ڪيو. انهيءَ مان سندس مقصد خاڪساري هو. ”سر“ جي معني راز پڻ آهي، ۽ ”اِي“ فارسي وانگر سنڌي ۾ نسبت لاءِ ڪتب ايندو آهي. گويا ”سرائي“ معني ”راز وارو“ منهنجي خيال ۾ ”ماثر الامراءُ“ جو بيان درست آهي. جنهن حد تائين آءٌ معلوم ڪري سگهيو آهيان اڳوڻي زماني ۾ سنڌ جي مٿين حصي کي ”سرو“ ۽ سنڌ جي ڏاکڻي حصي کي ”لاڙ“ چوندا هئا. جيئن ته ميان صاحبن ۽ سندن درويشن جو شروعاتي وطن اُتر سنڌ هو، انهيءَ ڪري ڪيس سرائي چوڻ لڳا (٣)

حيدرآباد جي سرائي خاندان جي هڪ فرد سرائي ميان محمد بخش جي بيان موجب سرڪاري رڪارڊ ۾ سرائن جي ذات انصاري آهي(٤).

هڪ روايت موجب ته ”سرائي“ ”لقب“ آهي، جيڪو ڪلهوڙا حاڪم ۽ ٽالپر حاڪم پنهنجي خاص ماڻهن کي ڏيندا هئا(٥).

مٿين مڙنيءَ روايتن ۾ اختلاف آهي، وقتاً فوقتاً ڪيتريون ئي قومون سري ڪان آيون، پر آهي سڀ سرائي نه سڏيون ويون. ٻي روايت

مطابق سرائن جي ذات انصاري آهي. اُن لاءِ اُهين چونديس تہ ميرن جي دور ۾ شاهاڻي بلوچ بہ ميرن جا سرائي هئا، تہ ميان فقير محمد جوڻيجو بہ ميرن جو سرائي هو تہ انصاري بہ ميرن جا سرائي هئا. اِها ڳالهہ سرائي واضح آهي تہ سرائين جي ذات انصاري نہ آهي. بلڪ سرائين جي هڪ قبيلي جي ذات انصاري ٿي سگهي ٿي. انکانسواءِ ميرن جي زماني ۾ سڀ سرائي بہ سري کان نہ آيا هئا. ڪي هميشہ کان هيئين سنڌ جا رهاڪو هئا تہ ڪي بلوچ هئا.

ٽئين روايت مطابق سرائي معنيٰ راز دان اِها راءِ صحيح لڳي ٿي، ڇاڪاڻ تہ آهي ماڻهو جن کي سرائي سڏيو ويو، حقيقت ۾ ڪلهوڙن ۽ ميرن جا رازدان هئا، جن جي خدمتن کان خوش ٿي، حاڪمن کين اهم ڪم سونپيا مثلاً حويليءَ جو انتظام، کاڌ خوراڪ، ديرن جي سنڀال وغيره.

حقيقت ۾ سنڌ ۾ سرائي لفظ ڪلهوڙن جي دور ۾ وجود ۾ آيو. ڪلهوڙا پنهنجن خاص "رازدار" ماڻهن کي سرائي لقب ڏيندا هئا ۽ خاص ڪم انهن جي سربراهي ۾ ڏيندا هئا، جنهن ڪري هنن کي اڳواڻ، مثال، يا سربراه جي بجاءِ سرائي سڏيو ويندو هو. سرائن ٽالپرن جي زماني ۾ اهم ڪم ۽ ڪارناما سرانجام ڏنا هئا. سرائي ميان طاهر خدمتگار جيڪو سنڌ جي تاريخ ۾ اهم مقام رکي ٿو اُن جو ڏاڏو ميان نور محمد ڪلهوڙي جي دور ۾ سنڌ آيو ۽ ميان وٽ اچي نوڪري ڪيائين، هو ميان جو ٻاهريون ڪاروبار سنڀاليندو هو. حويليءَ تي سپاهين مٿان نظر رکڻ، آئي وئي جي خبر چار رکڻ، انهن جي کاڌ خوراڪ جو بندوبست ڪرڻ وغيره. اهڙي طرح سندن اولاد پڻ ڪلهوڙن جي خدمت ڪرڻ لڳو. ڪلهوڙن جي ڏور ۾ ٽالپر پڻ ڪلهوڙن جا مشير ۽ صلاحڪار امير هئا، جنهن ڪري سرائين جي محبت ۽ خدمت بنهي ڌرين لاءِ ساڳي رهي. هي ماڻهو بهادر بہ هئا تہ سخي بہ هئا. طاهر خدمتگار بهادر جرنيل هو تہ ميان محمد يوسف بهترين شاعر هو. هن فارسي زبان ۾ شاعري ڪئي ۽ پنهنجو هڪ ديوان شاهڪار ڇڏيائين، سڀ سرائي، سرائيڪي سنڌي، عربي، ۽ فارسي ٻوليون ڳالهائيندا هئا. هت جن سرائين جو ذڪر ڪجي ٿو انهن جا نالا هي آهن:

ميان طاهر خدمتگار، ميان فقير محمد جوڻيجو، ميان طيب، ميان محمد يوسف خدمتگار، ميان عرضي شاهاڻي بلوچ، ميان محمد خان اول، سرائي محمد خان ثاني سرائي ميان پليو. هي ماڻهو سنڌ جي تاريخ ۾ اهم حيثيت رکن ٿا.

چاڪاڻ ته هن ماڻهن سنڌ لاءِ جا ڪوششون ڪيون ۽ جنهن ته منصب تي رهيا، ان ڪري چڱي نموني، محبت، محنت، جفاڪشي ۽ وفاداريءَ سان نڀاهيائون. هن جي وفا، محنت، جيڪا هن سنڌ ۽ سنڌ وارن لاءِ ڪئي سا هميشه ياد رهندي.

سرائي ميان فقير محمد جوڻيجو سپهه سالار

ميان فقير محمد جوڻيجو، مير فتح علي خان جي وقت کان وٺي ميرن صاحبن جي دربار جو صلاحڪار ملازم ٿي رهندو آيو.

هو ذات جو جوڻيجو هو. هن کي مير صاحبن وٽان سرائي ۽ نواب جو لقب مليو. مير نصير خان جي دور ۾ فوج جو سپه سالار ٿيو. جڏهن مير صاحب ٻاهر ويندا هئا ته قلعي جون چابيون سندس حوالي ڪندا هئا. ميرن جو مٿس ڏاڍو اعتبار هوندو هو. جڏهن دربار لڳندي هئي ته هن کي پنهنجي پرسان ويهاريندا هئا ۽ کانئس حال احوال ۽ صلاح مشوره ڪندا هئا. ميان فقير محمد پنهنجي قوم جو سردار پڻ هو ۽ پنهنجي قوم جا فيصلا وغيره به خود ڪندو هو. مير غلام علي خان جي دور ۾ ڪڇ ۾ سخت ڏڪار پيو ۽ اهڙيون ته خراب حالتون ٿي ويون جو اتي جي ماڻهن پنهنجون زالون ۽ ٻار سنڌ ۾ اچي وڪيا. ڪڇ جي انگريز رزيڊنٽ جي لکڻ تي مير غلام علي خان فقيري کي حڪم ڏنو ته سنڌ ۾ جن جن ماڻهن ڪڇ ملڪ جون زالون ۽ ٻار خريد ڪيا هجن تن کان اهي وري واپس خريد ڪري سرڪاري سنڀال سان ڪڇ پهچائي ڏي. فقيري اهو ڪم تمام جفاڪشيءَ ۽ ايمانداريءَ سان ڪيو.

ميان فقير محمد کي علم و ادب سان ڏاڍو چاهه هو. هو سنڌي ۽ فارسي شعر پڙهندو هو ۽ سرائڪي ڳالهائيندو هو. ميان تمام دلير مڙس هو. خوش شڪل جسم ۾ پريل ۽ قدآور هو. پيٽ تمام وڏو هوندو هئس. مير حسن علي خان شاهنامي ۾ سندس لباس متعلق هن ريت بيان ڪري ٿو. ”ميان فقير محمد هميشه پاڻ سان تلوار کڻندو هو. ڪمر تي ٻڌندو هو، ان جي جاءِ تي چيلهه ۾ ڪپڙي جو سندرو ٻڌندو هو. سنڌي جتي پائيندو هو. جهولدار شلوار، ڊگهو پهراڻ ۽ ڊگهي ٽوپي سندس لباس هو(٦).

موجوده فقير جو پڙ ميان فقيري جي نالي سان سڏجي ٿو. چاڪاڻ ته ميرن اهو حصو ميان فقيري کي رهائش لاءِ ڏنو هو. جتي

سندس حويلي هئي ۽ جت هنن پاڻ واپس وارا ويٺا آهن اُت سندس پڙ هو ۽ آلم به لڳل هو.

هڪ دفعي ٽنڊي مير محمود ۾ پنهنجي عزيزن سرائن وٽ ملڻ آيو. اُن ڏينهن ڏاڍي گرمي هئي، تڏهن اڃا قليلي نه ٺهي هئي پر قليليءَ واريءَ جاءِ جي ويجهو وڏي ”ڊنڊ“ ۾ پاڻيءَ جو ذخيرو هو. ميان فقيرو پاڻيءَ ۾ وهنجڻ ويو، وهنجندي هڪ مڇي اٽڪل پاءُ ڏيڍ جي وزن جسي هن پيٽ جي ور ۽ ٻين جي وچ ۾ اچي ويئي ميان کي ڪا خبر ڪانه پئي رات جو جڏهن سٿو ته نوڪر کي چيائين ته آبا! مون کي پيٽ جي هيٺ ٻين وٽ سُر سُر ٿئي پئي، ڪو جيت جڙڪ مون کي پيٽ تي چڪ پيو هڻي. نوڪر جيئن چمڙي مٿي ڪري ڏسي ته مڇي نڪري آئي ميان ايترو ته ٿلهو ۽ قداور مڙس هو جو کيس مڇيءَ جي به خبر نه پئي(٧).

ٽنڊي مير محمود خان سراين سان جهڙوڪ سرائي امام علي خان وڏو، سرائي موسي خان وڏو، قادر بخش خان آهي سرائي مڙئي پاڻ ۾ ويجها عزيز هئا ۽ سڀ مير صاحب وٽ ملازم هئا. محمد طيب جنهن جي نالي ٽنڊو طيب آهي، اهي پاڻ ۾ مائٽ هئا. ميان طاهر خدمتگار، مشهور بهادر جرنيل حيدرآباد ۾ جنهن جي نالي طاهر بازار آهي، اهو ۽ ميان فقيرو مامات هئا. جنگين ۾ ٻنهي هنن پنهنجا جوهر ڏيکاريا. مير حسن علي خان پنهنجي هڪ شعر ۾ ٻنهي کي هن طرح مخاطب آهي. ”چو طاهر فقيري کي آن شير نر ڪريو خون دشمن منجهان خاڪ تر“. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪيتري طاقت وارا ۽ بهادر هئا(٨).

مير فتح علي خان جيڪا پهرين جنگ ميان عبدالنبي ڪلهوڙي سان ڪئي، ان ۾ ٻئي طاهر خدمتگار ۽ ميان فقيرو نهايت بهادري سان وڙهيا. مير فتح علي خان کي جڏهن ٽن معزز ٽالپرن جي شهيد ٿيڻ جي خبر پئي. تڏهن ماتم مچي ويو. سڀ بلوچ ڪارا ويس ڪري اچي مير فتح علي خان وٽ حاضر ٿيا“(٩).

ٻروچن جو لشڪر جيتوڻيڪ ڪلهوڙن جي لشڪر جي ڏهين پتيءَ جيترو مس هو، مگر انهن جو جوش ۽ جولان ڪلهوڙن جي فوج جي جوش ۽ مردانگيءَ کان سؤ ڀيرا سرس هو. مير صاحبن جي فوج ۾ فقيرو، طاهر، عرضي ۽ سلطان وڏا بهادر ۽ آزمودگار اڳواڻ هئا. نهايت خونريز جنگ لڳي. ڪلهوڙن پنهنجي فوج جو بيحد نقصان ڏسي مير صاحب

ڪري صلح لاءِ منٿون ڪرڻ لڳو آخر انهيءَ جنگ ۾ ڏڱاڻي جتوئي پاڄ ڪاڍي ۽ مير صاحبن جي فتح ٿي ، هن جنگ جو منظر شاعر هن طرح چٽيو آهي:

فقيرو ۽ طاهر هئا هڪڙي طرف ــ زجوش غضب سيف بودند بڪف
هو عرضي غضبناڪ جئن تند شير ــ ٻي پاسي هو سلطان دلاور دلير

عبدالنبي کي جڏهن هن شڪست جي خبر پهتي تڏهن کهاوڙن جي مدد سان اچي هالاڻي ۾ ميرن جي سامهون ٿيو؛ جتي مير اڳ ئي منزل انداز هئا(۱۰). ان جنگ ۾ ميان فقيرو به شريڪ هو اها جنگ سن ۱۷۸۲ع ۾ لڳي هئي. فوج ۾ نامور سرڪرده سرائي موجود هئا، جن ۾ ميان طاهر ۽ ميان عرضي به شامل هئا. ميرن کي فتح نصيب ٿي. شاعر هن جنگ جو نقشو هيئن ريت چٽيو آهي:

ٻيءَ عرضي سپه جو ورتو شمار ــ هو انداز ڪامل سندن ٽيهه هزار
چون ٿا ائين وڙهندا سون وقت جنگ ــ جو دشمن جيئن ڪان به ٿي ويندا تنگ
انهيءَ حال ۾ عزم ڪئين جنگ جو ــ اچي ٿيا سي حاضر جي هئا جنگجو
اڳيان ٻيلو عرضي هو جئن فيل مست ــ ٻيو طاهر جو ڏي دشمن کي شڪست
۽ خود مير هو وچ ۾ مانند شير ــ جهاندار فتح علي خان دلير
سڄي ۽ کٻي جي طرف ٿيو روان ــ فقيرو ۽ ڪتيان، اسماعيل خان
فقيرو هو نامي زنام آوران ــ هو دستور دانا ۽ پڻ پهلوان
جو ٻيهي ڏسڻ ان کي هو ڪارو ننگ ــ تڏهين سنيري آيو به ميدان جنگ
گهڻا ان سان ها ٻيا زنام آوران ــ وڙهڻ ٿي ڪيئون پنهنجي محڪم ميان

هن بيت ۾ فقيري جي بهادريءَ جو مثال ڏنو آهي تنهن سان گڏ عرضي پانهي جو ذڪر به مثالي آهي، عرضي ۽ فقيرو پاڻ ۾ ويجها مائٽ هئا.

مير غلام علي خان جي دؤر حڪومت ۾ ميان فقيري مير محمود خان سان گڏ مير ٺاري خان سان جنگ ڪرڻ لاءِ محمود خان جي هٿ هيٺ ٻارهن هزار فوج چاڙهي موڪليائون. مير محمود خان سان طاهر، فقيرو ۽ ٻيا به ڪيترا امير اُمراءَ صلاحڪار ۽ مددگار هئا. آخر مير ٺارو خان سخت ڦٽجي بيحال ٿي پيو، سندس رهيل فوج به پاڄ ڪاڍي. مير ٺاري خان کي ڪٽي جي جهوليءَ ۾ کڻائي حيدرآباد آيا، جتي مير غلام علي خان نهايت گهڻي ڪوشش سان سندس علاج ڪرائي، جڏهن تندرست

ٿيو، تڏهن ڪيس سروپا جواهر دار، ننگي جڙيل تلوار ٻيو ڪيترو ئي مال اسباب ڏيئي عزت سان ڪيچ ڏانهن روانو ڪيائين(۱۰۱).

بهاولپور جي حاڪم محمد صادق ۽ خيرپور جي مير سهراب خان جي وچ ۾ ڪن سببن ڪري ناسازي ٿي پئي مير سهراب خان پنهنجو لشڪر اوڏهين ڏياري موڪليو. مير سهراب خان جو لشڪر احمد پور شهر ۾ وڃي پهتو جتي محمد صادق رهندو هو. اتي مير صاحب لشڪر سميت هڪڙي سڪل واهه جي تر ۾ وڃي منزل ڪئي. واهه جو بند مٽيرو هو تنهنڪري جنگ ڪرڻ لاءِ اها آزورتي ويئي هئي. محمد صادق جو لشڪر به جنگ ڪرڻ لاءِ بند جي پٺي پر اچي بيٺو "نواب موقعي کي غنيمت سمجهي واهه جو منهن کولي ڇڏيو. پاڻيءَ جي اوچتي حملي سبب ميرن جي فوج سامان سڙو وڃائي، پنهنجو سر بچائي ڀڳي. نواب ڦرواريءَ طور پڇي ويلن جو سامان مير غلام علي ڏي حيدرآباد ڏياري موڪليو. مير صاحب کي هي ڏسي بيحد غصو آيو ۽ وڏي فوج بهاولپور رياست تي چاڙهي موڪليائين(۱۰۲)" ان فوج جا سپهه سالار طاهر ۽ فقيرو هئا. جڏهن مير صاحب جو لشڪر احمد پور پهتو تڏهن محمد صادق صلح ڪيو. انهيءَ صلح جي شرطن موجب سبزل ڪوٽ جو سڄو علائقو مير صاحبن کي مليو ۽ ٻارهن هزار ڊل به ساليانو نواب ڏيڻ ڪيو. ان کان سواءِ سندس پٽ بهاول خان يرغمال طور ٻارهن مهنا حيدرآباد ۾ مير غلام علي خان وٽ رهڻ لاءِ روانو ڪيائين. اهڙيءَ طرح مختلف محاذن تي ميان فقيري پنهنجي قابليت جا جوهر ڏيکاري هن دنيا فاني مان هليو ويو، کيس ميان سرفراز ڪلهوڙي جي مقبري پٺيان شهيدن جي قبرستان ۾ دفنايو ويو.

ميان فقيري جي خاندان مان هن وقت به پاڳر آهن هڪ جو تالو سرائي نظر محمد ۽ ٻيو مهر علي؛ ٻئي اولادي آهن(۱۰۳).

سپهه سالار ميان طاهر خدمتگار

ميان فقيري ۽ ميان طاهر هر محاذ تي پنهنجي حڪمت عمليءَ کان ڪم ورتو ۽ فتحياب ٿيندا رهيا. طاهر خدمتگار مير غلام عليءَ جي دور ۾ امير ۽ سپهه سالار هو. جڏهن مير ناري خان خيبس ڳالهه تان ڪاوڙجي مير غلام علي خان سان جنگ ڪئي، تڏهن مير غلام علي خان طاهر خدمتگار ۽ مير محمود خان جي هٿ هيٺ پنهنجي فوج رواني ڪئي هئي. طاهر انهيءَ جنگ ۾ ڪامياب ٿيو ۽ زخمي مير ناري خان کي ڪٺيءَ

جي جهولي ۾ ڪُٺي مير غلام علي خان وٽ حاضر ڪيائين. هن جنگ ۾ طاهر سان گڏ ميان فقيرو پڻ هو. اهڙيءَ طرح جڏهن اُچ جي ساداتن بهاولپور جي نواب محمد صادق جي برخلاف مير غلام علي خان وٽ اچي فرياد ڪيو تڏهن به مير غلام علي خان پنهنجو لشڪر طاهر خدمتگار جي هٿان بهاولپور موڪليو هو. ان جنگ جو ڪجهه احوال ميان فقيري جي احوال ۾ ڏنو ويو آهي.

هن جنگ ۾ به طاهر خدمتگار کي سوڀ حاصل ٿي ۽ طاهر نواب صادق کان سڀ حق اُچ جي ساداتن کي وٺي ڏنا ۽ مير صاحبن کي سبزل ڪوٽ وارو پرڳڻو مليو. حيدرآباد شهر ۾ قلعي جي نزديڪ جيڪا ”طاهر بازار“ آهي، سا انهيءَ طاهر خدمتگار جي نالي پٺيان سڏجي ٿي. ميان طاهر کي مير غلام علي خان انهيءَ سوڀ کان پوءِ ”نواب“ ۽ ”شير نر“ جو لقب ڏنو. ميان طاهر هالاڻيءَ واري جنگ ۾ پڻ ڪافي جوهر ڏيکاريا هئا، ۽ بهادريءَ جو مثال ڇڏيائين.

ميان طاهر سميت پاڻ ۾ ڪُل چار ڀائر هئا. وڏو طاهر محمد، ٻيو نمبر ميان صادق، ٽيون محمد خان جيڪو ڪلڪتي ۾ رکيل آهي. چوٿون ميان ٻليو جيڪو شاه وڪڻي تي رکيل آهي ميان طاهر ۽ صادق شهيدن جي قبرستان ۾ گڏ رکيل آهن(١٤) انهن تي نالا پڻ لکيل آهن ۽ سندن قبرون پڪيون ٺهيل آهن.

ميان عرضي محمد ۽ ميان طاهر محمد پاڻ ۾ سوٽائي سوٽ هئا. ميان فقيرو ۽ طاهر پاڻ ۾ ماسات هئا ۽ محمد طيب، ٽنڊي طيب وارو مي سڀ پاڻ ۾ ويجها مائٽ هئا(١٥).

ميان طاهر کي ماڻهو طاهر خدمتگار سڏيندا هئا. جناب مير حسن علي سندس تعريف ۾ چوي ٿو ته:

ولي محمد جو هو نامور — ٻيو طاهر هو جنگ جو شيرنر
روانا پوءِ في‌الفور ٿيا باسپاه — عمرڪوٽ جي ڏس ورتائون راه
ڦري ڪوٽ کي ويو آسانجو سپاه — ڪيئون بند آچ وچ جا رستا ۽ راه
هڻين سرنگهه طاهر سا ٿي پر خطار — رسايو عمرڪوٽ کي ان ضرر
ڀڄي ڪوٽ جي ڀِتي سرنگهه سان — لنگهي فوج ساري ويئي ان منجهان
زبردست هن طرح جو هو سپاه — مري فوج رجپوت سڀ ٿي تباه
ڪي ماريا ڪي ٿيا قيد ڪي ويا ڀڄي — ٻڌي چوڪنيو ڪن کي آيا وٺي
انهيءَ طرح سان ڪوٽ تسخير ٿيو — نه ٻيو دشمن جوڪو نالو رهيو(١٦).

طاهر خدمتگار نه فقط بهادر جرنيل هو، پر هو هڪ نيڪ دل مشفق ۽ علم دوست انسان هو. سندس خدمتگارانه طبيعت جي ڪري ماڻهو کيس تمام گهڻو چاهيندا هئا. عوام کان علاوه هي شاعرن ۾ پڻ هر دلعزيز هو. ڪيترن شاعرن کيس پنهنجي شعر ۾ واکاڻيو آهي، سندس بهادريءَ جا داستان هر هنڌ پکڙيل آهن. هي مجاهد شهيدن جي قبرستان ۾ دفن ٿيل آهي.

ميان پليو

طاهر خدمتگار جو ڀاءُ سرائي ميان پليو، ميرن جي دؤر ۾ ڍل وصول ڪرڻ جو ڪم ڪندو هو. ڍل تمام سختيءَ سان وصول ڪندو هو. جڏهن ماڻهن کي خبر پوندي هئي ته ميان پليو گشت تي نڪتو آهي ته هڪدم گهر ۾ پنهنجو سون ڳڍون ڪٽي پوري ڇڏيندا هئا. پوءِ ميان نندين ڪکين کان پڇندو هو ته آبا! ٻڌايو ته توهان جا ڪن خالي ڇو آهن؟ ته ڪيون چونديون هيون ته گهر وارن ڇنيو آهي ته ميان پليو ٿو اچي! تيز ڏيو ته زمين ۾ پوري ڇڏيون ۽ پوءِ ميان پليو زمين مان زيور کوٽائي ڍل وصول ڪندو هو. ان زماني ۾ پلي جو نالو وٺي هوڪو ڪونه ڏيندا هئا، بلڪ کيرو آنيارو چوندا هئا، متان ميان پليو کاوڙجي پوي چاڪاڻ ته هو تمام سخت ۽ ويڙهو ماڻهو هو، ميان طاهر ۽ ميان پلي جي شخصيتن ۾ فرق هو. ميان طاهر بهادر جرنيل ۽ عوام سان پيار ڪندڙ هو، جڏهن ته ميان پليو پنهنجي فرض ۾ سخت ۽ عوام سان ڪابه رعائيت نه ڪندو هو (١٧).

ميان پليو به شاه وڪئي واري قبرستان ۾ دفن ٿيل آهي.

سرائي ميان عرضي

سرائي ميان عرضي ذات جو شاهاڻي بلوچ هو. هو اصل سري جو رهاڪو هو. ڪلهوڙن جي دؤر ۾ سنڌ آيو ۽ مير بهرام خان شهيد جي اچي ڀانهپ ڪيائين. ميان عرضي هڪ بهادر انسان هو، سندس بهادري هنديون ماڳين مشهور هئي. مير غلام علي جي دؤر ۾ هي پڻ فوج جو سپهه سالار هو. ڪيترين ئي جنگين ۾ حصو ورتائين ۽ هميشه ڪامياب رهيو. هو عربي، فارسي، سرائڪي ۽ سنڌي، ٻوليون ڳالهائيندو هو. علم و ادب سان تمام گهڻو چاه هئس "فتح نامه سنڌ" ۾ مير صوبدار تمام گهڻي تعريف ڪئي آهي

”سنڌ ۾ ٻين سرائين جهڙوڪ ميان فقيرو، طاهر خدمتگار سان ميٺي مائٽي ڪيائين“ ته انهيءَ برادري جو بنجي ويو. هو شاهاڻين جو پڻ سردار هو(۱۸) جڏهن ميان عرضي سنڌ ۾ آيو. تڏهن شاهه عبداللطيف ڀٽائي سلامت هو، ميان کي شاهه لطيف سان تمام گهڻي عقيدت هئي. هو اڪثر شاهه صاحب جي خدمت ۾ پنهنجو وقت گذاريندو هو. هڪ دفعي شاهه ڀٽائي پنهنجن فقيرن کي چيو ته آبا! امانت آئي آهي، هلو ته ڪيڏي ڏياري موڪليون. پوءِ فقراءَ سان گڏجي ڪوه تي ويا، ڏسندي، ڏسندي ڪوه جو پاڻي مٿي چڙهي آيو ۽ سطح تي هڪ جهني ترڻ لڳي، شاهه صاحب جيئن ئي جهني ڪيڏي ته پاڻيءَ وچ تر ورتو، پوءِ آها جهني، هڪ لٺ ۽ هڪ ترار، اهي ٽئي شيون ميان عرضي کي ڏنائون ته وچي شيخ عبدالرحيم گرهوڙيءَ کي ڏي. ميان عرضي جڏهن شيخ صاحب وٽ پهتو ته ڪجهه وقت اتي ئي ترسي پيو ۽ سندس خدمت ڪرڻ لڳو. ”مهاڏيو جي مڙهيءَ“ جي حملي ۾ پيري سائين گڏجي ويو مگر کيس شهادت نصيب ڪانه ٿي ۽ زنده موٽي آيو ۽ پاڻ سان گڏ آهي ٽئي شيون به کڻي آيو. هڪ دفعي عرضي جي پٽ سرائي محمد موسيٰ جي گهر کي اوچتو باهه لڳي سو جهني ۽ ترار ڪيڏي ورتائون باقي لٺ نڪري نه سگهي جو چئوڌاري باهه ويڙهي ويئي هئي. اچانڪ ڇت ڦاٽي ۽ لٺ سڌو مٿي هلي ويئي(۱۹).

جهنيءَ جي اِها ڪرامت هوندي هئي ته جهني ذڪر ڪندي هئي. ”مها ڏيو جي مڙهي“ جي حملي کان ٻهرين جهنيءَ کان پڇيو ويو ته، جهنيءَ ڪيو دين! دين! سامي چيو ته جهنيءَ مان ڏن! ڏن! جو آواز اچي ٿو. تنهن تي جهنيءَ ڪيو حق! حق! اهو آواز ٻڌي سامين اُن ۾ بهتري سمجهي ته هليو وڃجي. ان کانپوءِ هنن هڪدم جنگ جو اعلان ڪيو. اُن جنگ ۾ شيخ عبدالرحيم گرهوڙي سميت ڪل ۲۷ ماڻهو هئا جن ۾ عرضي پاڻهو به شريڪ هو ليڪن کيس شهادت نصيب ڪانه ٿي اهي ٽئي تبرڪات اڄ ڏينهن تائين درگاهه گرهوڙ شريف جي سجاده نشين وٽ موجود آهن(۲۰). ميان عرضي بهادريءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. سندس پوٽن مان سرائي ميان محمد بخش بيان ٿو ڪري ته سندس ناني کيس ٻڌايو هو ته ”ڏاڏي ميان عرضي کي ايتري ته طاقت هئي جو جڏهن جوڌپور جو راجا سلاميءَ لاءِ ايندو هو ته، ڪيترا ماڻهو جهنڊي کي جهلي چيلهه سان رسا ٻڌي ست چڪر ڏيئي بادشاهه کي سلامي

ڏيندا هئا. اُن وقت ڏاڏا عرضي ٻه ٻيئو هو تنهن اهڙو ڏسي ٿهڪ ڏنو تنهن تي بادشاه کي ڏاڍي ڪاوڙ آئي ۽ چيائين ته خبر ڏي ڇا تي کليو آهين؟ ميان ٻڌايس ته مون کي هيترن ماڻهن تي کل آئي آهي جيڪي جهنڊو جهليو بيٺا آهن. بادشاه چيو ته ڇا تون اهڙو جهنڊو هڪڙو چڙهو ڪڍندين؟ تنهن تي کلي چيائين ته ها! پوءِ سنڌرو ٻڌي جهنڊو کڻي ست چڪرن سان سلامي ڏنائين. جنهن تي سڀ ماڻهو حيران ٿي ويا. ڇاڪاڻ ته اهو جهنڊو هزار ماڻهو کڻندا هئا تڏهن سلامي ٿيندي هئي. ميان عرضي محمد جي ايڏي طاقت ڏسي بادشاه خوش ٿي کيس انعام و اڪرام ڏنا(٢١).

ٽالپر قوم جو سردار مير بهرام خان جو ميان سرفراز ڪلهوڙي جي دربار جو هڪ معزز آمير هو، تنهن خلاف راڇو ليکي جو ميان جو خاص ماڻهو هو سو ميان سرفراز کي چورڻ لڳو ته مير بهرام خان تنهنجو دشمن آهي، جيڪڏهن ان کي نه مارائيندين ته هو توکان ملڪ کسي پاڻ بادشاه بڻجي ويهندو. مير بهرام خان کي اُن سازش جي خبر هئي تنهن پنهنجي پٽ مير بجار خان کي حج ڪرڻ لاءِ عرب روانو ڪري ڇڏيو؛ باقي مير صوبدار خان چيو ته بابا آءٌ توهان کي اڪيلو ڇڏي هرگز نه ويندس ۽ پيءُ جي ٿي خدمت ۾ رهي پيو. ميان سرفراز خان مير بهرام خان کي تسلي ڏيڻ خاطر انجام ڏنو ته آءٌ توهان کي ۽ توهان جي پٽن کي اهڙي عزت ۽ مان ڏيندو رهندس جهڙي منهنجو والد توهان کي ڏيندو هو، ان معاهدي جي هفتي کن کان پوءِ مير بهرام ۽ سندس پٽ صوبدار خان کي شهيد ڪرائي ڇڏيائين. ميان سرفراز ڪچهري ۾ اچڻ شرط حسين مرزائي کي حڪم ڏنو ته اڄ مير بهرام خان ڪچهري ۾ اچي ويهي ته لڪي لڪي پٺيان ترار هڻي سسي لاهي ڇڏجانس جڏهن مير بهرام خان دربار ۾ آيو ته اُن وقت هتان گڏ عرضي ٻانهو ۽ سندس پٽ مير صوبدار خان به هو، صوبدار خان کي ڪجهه شڪ هو اُن ڪري هو دربار کان ٻاهر ترسي پيو ته جيئن ڪنهن گڙٻڙ جي حالت ۾ هو پنهنجي والد جي ڪا مدد ڪري سگهي. ميان محمد سرفراز دربار ۾ مير بهرام خان کي خط پڙهڻ لاءِ ڏنو هو ۽ چيائينس ته مير بجار خان کان آيو آهي. ميان جي اشاري تي حسين مرزائي ترار جي هڪ ڌڪ سان شهيد ڪري وڌس عرضي خدمتگار اهو حادثو ڏسي بروقت روئندو دربار مان نڪتو، مير صوبدار خان جي مٿس نظر پئي ۽ سڀ حقيقت معلوم ٿي ويس، شاهنامه سنڌ ۾ مير حسن علي خان هن طرح اهو واقعو قلمبند ڪيو آهي؟

اهو حال جنهن وقت عرضيءَ ڏٺو،
ته هڪ ضرب سان مير مقتول ٿيو،
جنهن هٿ ۾ هئس سا ڪٽي روئندو ويو،
جڏهن صوبدار اُن ڪي روئندو ڏٺو،
انهيءَ وقت هي ڪيس آيو خيال،
الهه بخش جي سر ٿي آيان زوال (٢٢).

لانياري جي جنگ ۾ نهايت مردانگيءَ سان تيغ زني ڪئي تن ۾ ميان عرضي خدمتگار به شامل هو. اها لڙائيءَ تمام زبردست هئي. مير بجار خان کي زبردست فتح ٿي. مير صاحبن جي پهرين جنگ ميان عبدالنبي سان ٿي ان ۾ عرضي خدمتگار به شامل هو. بهادر ۽ آزمودگار اڳواڻ هو. هن شعر مان سندس بهادري نمايان آهي:

”هو عرضي غضبناڪ جيئن تند شير“ (٢٣).

هالاڻي واري جنگ ۾ به ڪيترائي نامور سرڪردا موجود هئا، پر انهن ۾ ميان عرضي پنهنجا ڪارناما ڏيکاريا، جنهن سبب مٿس ڪيترائي شعر لکيا ويا. هن شعر مان سندس بهادري ۽ حڪمت عملي جي خبر پوي ٿي.

پوءِ عرضي ورتو سپه جو شمار،
هو انداز ڪامل سندن ٽيهه هزار،
اڳيان بيٺو عرضي هو جيئن فيل مست،
ٿيو طاهر جو ڏي دشمن کي شڪست (٢٤).

سرائي ميان محمد يوسف خدمتگار

سرائي ميان محمد يوسف، مير محمد خان جو ملازم هو. ملازم ڇا! بلڪ دوست، سنگتي، ساٿي ۽ نديم خاص هو ۽ ساڳي وقت مير صاحب جو ”ڪوڪو“ يعني ٿڃ شريڪ هو. جڏهن سنڌ جي والي مير غلام علي خان کي مير محمد خان ڄائو، تنهن وقت سرائي يوسف ٧-٨ ڏينهن جو ڇاول هو(٢٥).

مير صاحب جي حرم وٽ ڪير جي قات هئي، ٺهڪري مير ن جي والده کي شهزادي جي ٿڃ ڏارائڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو. محمد يوسف ذات جو منگواڻو هو. سندس والد جو نالو محمد صالح هو. محمد يوسف ۽ مير محمد خان بئي گڏ پليا نپيا ۽ آسري نسري وڏا ٿيا. تعليم ۽

تربيت به پنهي گڏ حاصل ڪئي. محمد يوسف فارسي ۽ عربي ۾ مهارت حاصل ڪئي ۽ فارسي شاعري ۾ وڏو مقام حاصل ڪيائين. پنهنجي سڄي زندگي مير محمد خان جي خدمت ۽ رفاقت ۾ بسر ڪيائين، جنهنڪري ميان يوسف خدمتگار جي نالي سان مشهور ٿيو(٢٦). ٺٽو يوسف سندس نالي پـويان سڏجي ٿو. چاڪاڻ ته پاڻ قلعي جـي اوپـر واري ايراضي ۾ پنهنجي حويلي ۽ گوٺ ٻڌائي اچي رهيو هو. اڄ تائين اهو علائقو سندس نالي سان مشهور آهي. سندس فرزند محمد صالح جنهن تي پنهنجي والد محترم جو نالو رکيائين، سو به مياڻي جي جنگ ۾ شامل هو، پر جنگ مان بچي آيو. ميان محمد صالح کي هڪ پٽ هو جنهنجو نالو محمد اسحاق هو، اسحاق کي ٻه هڪ پٽ ڄائو جنهنجو نالو سومر هو، سومر کـي وري ٻه پٽ ڄاوا هڪ ڦوٽو، ٻيو وڪيو. اهڙي طرح هـي خاندان وڌنـدو رهيو ۽ سرائي ميان محمد يوسف جـو نالو هميشه زنـده رهيو. ميان يوسف کي پنهنجن اميرن سان ڏاڍي محبت هئي. خاص طور تـي واليءِ سنڌ مير نصير سان ڏاڍي عقيدت هئي. ميان محمد يـوسف پنهنجين مثنوين ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي مير نصير خان جي تعريف ڪئي آهي. پر سنڌ جي امير خود مير نصير خان به ميان محمد يوسف جي پنهنجن شعرن ۾ واکاڻ ڪئي آهي.

ميان يوسف خدمتگار فارسيءَ جو قادرالڪلام شاعر هو ۽ صاحب ديوان هو. سندس هڪ تصنيف ماه مشتري ملڪان ملڪ مشهور هئي. سندس ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:-

آز قيام تـو قيامت بجهان گشت عيان،
وز خـرام يـدن سروتو خـرامـيـده بلا،
عشوه ناز تو تنها نه بلائي جا تهست،
خط بلا، خال جلا، زلف توگرديده بلا:
يک بلانيست کـه آنرايشهارم "يوسف"
هست سرتـاپه قـدومش همه بـرچيده بـلا.

مير نصير خان جي تعريف ڪندي چوي ٿو ته:

نـامدر مير نصير آن کـر کنش درگاه جـود،
خازن کان منفعل شد بحر در فرياد رفت.
'يوسف' از جورو جفايت بس بجان آمد آزان،
برادر مير زمان امروز بهر داد رفت (٢٧).

'يوسف' از مرحمت داراي زمان مير نصير،
بس گهر در سير اين رشته کشيدن باقيست.

'مير مائل' سان به ميان محمد يوسف جو خاص رستو هوندو هو. ميان صاحب دوستن جو دوست ۽ قدردان هو. پنهنجي انهيءَ وصف جو اظهار ڪيترن ئي شعرن ۾ ڪيو اٿس.

اي صبا در گلشن فضل و کمال، با محمد يوسفان يوسف خصال،
از دل مائل بحق عرض و سلام، عرض کن باصد دعا هر صبح و شام.

مير ڪرم علي خان جي دور ۾ حيدرآباد شهر عروج تي هو. ٽالپري دربار اقبال مندي جي آسمان تي پهتل هئي. مير صاحب پاڻ به شاعر ۽ شاعرن جو قدردان هو. سڄي سنڌ جا سخنور عالم حيدرآباد جي دربار ۾ جمع ٿيندا هئا. ميان محمد يوسف پڻ انهن شاعرن سان شريڪ ٿيندو هو ۽ سندن قدرداني ڪندو هو.

مير فتح علي خان فاتح سنڌ جي دختر؛ جيڪا مير نور محمد خان جي گهر واري هئي، تنهن پڻ ڪيترا ڪتاب لکرايا هئا ۽ ڪيترا خريد ڪري پنهنجي ڪتب خاني ۾ واڌارو ڪيو هو، ان جي لياقتن ۽ ادبي شوق کان متاثر ٿيندي ميان يوسف خراج تحسين هن طرح ڏني ٿو:-

باد چون بر جبين يارب بر بدوش آسمان،
هو دج بلقيس دوران مريم و دور زمان،
فاطمه ناموس مريم عفت و بلقيس عهد،
ديده‌ءِ گردون نه ديده همچو او در صد قران،
دختر ميرزمان فتح علي سلطان سند،
صد شرف دارد به گوهر برخواتين جهان،
گرچه ظاهر در لباس صورت اهل النساست،
شهر يياري را سزا وار است ليکن بيگمان،
آسمان پيش علويءِ همتش پست آمده،
پست درپيش علويءِ همت رو آسمان،
خسروان را رسم دولت پروري آموزگار،
سر وان از گوهرش بـا سرور زيبا توان؟
صاحبان قدسي نشانا لطف ايزو ميکند،
بيشک از ديدار فرزندان دولت راشان،

از عنايات الهائي چشم حق بينت شود،
روشن از رويءَ برادر يا برادر زادگان،
از جدائيءَ عزيز و اقربا غمگين مباش،
ميكند فضل الاهي مشكل آسان بيگمان،
بنده "يوسف" روز شب دارد همي دست دعا،
پيش درگاه خداوند كريم مهربان،
تابود بر اوج گردون مشعل شمس و قمر،
تا ز روز و شب بود عرصهءَ گيتي نشان،
روز و شب باصد سعادت باد دايم خورمي،
سال و ساعت خورم خور سند باشي جاودان (۲۸)

ميان محمد يوسف کي واليءَ سنڌ مير نصير خان جعفري سان تمام گهڻي محبت هئي. ۱۲۶۱ هه ۾ ڪلڪتي ۾ قيد دوران جڏهن مير نصير خان جو انتقال ٿيو. تڏهن ميان کي ڏاڍو صدمو رسيو سندس ديوان ۾ درد پريل قطع لکيا اٿس. مير صاحب جي هر هڪ تصنيف جي تاريخ لکي اٿس. جڏهن انگريزن مير صاحبن کي حيدرآباد مان قيد ڪري ڪلڪتي ۾ وچي نظربند ڪيو تڏهن ميان يوسف ميرن جي ديرن کي وڏي عزت و احترام سان وٺي وچي پنهنجي ڪچي حويليءَ ۾ رسايو جيڪا ٽنڊي يوسف ۾ ٺهيل هئي اڄين ڪٽي چڱي ته ان علائقي تي اهو نالو پيو ئي تڏهن، جڏهن ميان محمد يوسف اتي پنهنجي حويلي ٺهرائي. حويليءَ جي چوڌاري ڪچين اوڏاين پٿين جو هڪ وڏو ڪوٽ ٺهيل هوندو هو. اُت رات ڏينهن پهرو ڏيارئين، متان مير صاحبن جي ٻارن سان ڪو دشمني ڪري. ميان چيو ته آسان ميرن جو عمر پر نمڪ کاڌو آهي. هاڻ اسان جو فرض آهي ته جيڪا آسان کان پڄي سگهي سا مدد ڪريون. شهر ۾ انگريزن ڏاڍو حراس وجهي ڇڏيو هو ۽ مختلف افواه ڦهليل هئا ته انگريز ميرن جي ديرن کي به قيد ڪندا ۽ سندن دوستن احبابن وغيره کي به تنگ ڪندا. ميان محمد يوسف ان سلسلي ۾ حيدرآباد شهر جي اميرن کان به مدد گهري ان مدد لاءِ سڀ کان پهرين ميان جو سات مرزا قلب علي خان ڏنو، جيڪو "لنبو" ۾ هالن ويجهو پنهنجي جاگير تي رهندو هو سندس ٻار ٻچا ٽنڊو آغا لڳ مرزائن جي ڳوٺ يعني پنهنجن ناناڻن ۾ رهندا هئا. مرزا قلب علي خان ڪلاه نهايت دلير ۽ طاقتور انسان هو. هن ميان يوسف

جو سات ڏنو ۽ پاڻ پنهنجن ماڻهن سميت ميرن جي ديرن جي حفاظت ڪئي ۽ مضبوط پهرو ڏيارو مرزا قلب علي خان جو اُولاد اڄ ڏينهن تائين ٽنڊي آغا لڳ پنهنجي ڳوٺ ۾ آباد آهي.

ميان محمد يوسف هر لحاظ سان پنهنجو حق نمڪ ادا ڪيو. شعرو سخن سان هن کي جو شوق هو سو مصيبتن جي زماني ۾ نه ساڳيو رهيس پر ميان کي پيهر اهڙي محفل ميسر نه ٿيس جو اُهي ماڻهو ٽڙي پکڙجي ويا. ميان جي ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو.

غـــزل

روز جهان سياه ز چشم سياه تست
خلقي به خون طپيده تيغ نگاه تست

آهسته نه قدم ک مبادا شود تباه
نور نگاه خلق همه فرش راه تست

بيداد ميکني و نترسي زباز خواست
روز جزا که جمله جهان داد خواه تست

کردن نگاه خوبان گناه من
دل بردن و نگاه نه کردن گناه تست

خواهي بباد برده و آباد ساز خواه
امروز در ممالڪ دل دستگاه تست

”يوسف“ ز روزگار مينديش و سربنه
بر آستان ميکده کانجا پناه تست

ميان محمد يوسف، مير صوبدار کان جي چوڻ تي ”مثنوي مهر و ماه“ لکي، جنهنجا اشعار هت ڏجن ٿا.

پس از هجرت چوشد بي قيل و بي قال
هزار و دو صد و پنجاه و شش سال

بتاريخ سعيد و ماه مسعود
چهارم شب ربيع‌الاولين بود

که شد پرداخته اين گنجينه راز
بکان لعل و بحر گوهر انبار

هي مثنوي انهن ئي شعرن تي ختم ڪئي ائس.

ديوان يوسف:

ميان محمد يوسف پنهنجي ديوان جي ابتدا هن شعر سان ڪئي آهي.

اي نـام تو بس مطلع ديوان زبـانها
ذڪر تو طرا زنده عنوان بيانها (۲۹)

ميان يوسف کي فارسي ٻوليءَ تي ڪافي دسترس حاصل هئي. هن کي ٻيا شاعر ٻڻ وڏي عزت جي نگاه سان ڏسندا هئا. هن جي شاعري ۾ عشق و حسن ۽ محبوب جي زلفن جو ذڪر ملي ٿو. مذهبي، عقيدتمندي ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهي، الله تعاليٰ ۽ ان جي رسول جي شان ۾ ڪيتروئي حمديه ۽ نعتيه ڪلام چيو اٿس.

پنهنجي شاعري ۾ عزيزن، دوستن، احبابن ۽ قريبن جي تعريف ڪئي اٿس، گل، ٻوٽا، عرض و سموات، سندس موضوع رهيا. دنيا جي بي‌ثباتي، دوستن جي وڇوڙي جو ٻڻ روئڻو رُنو اٿس.

شاعريءَ کانسواءِ هن ۾ ڪيتريون صلاحيتون هيون، غريبن جي مدد ڪرڻ مٺن مائٽن جي سار سنڀال لهڻ وغيره، سندس پوئين ڪان ڪيتريون ئي روائتون ملن ٿيون جن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته واقعي ميان يوسف چڱو انسان هو. ميان فقيرو، ميان طاهر، ميان عرضي محمد، ميان طيب آهي سڀ پاڻ ۾ ويجها عزيز هئا ۽ ٽالپرن جي دؤر ۾ پنهنجي بهادريءَ جا جوهر ڏيکاريئون.

آخر هي شاعر ۽ خدمتگار هن دار فاني مان هليو ويو. سندس وفات جي تاريخ نٿي ملي پر سندس، شعرن مان خبر پوي ٿي ته هن ۱۲۶۲هه کانپوءِ وفات ڪئي آهي. ڪيس ٽنڊي يوسف کان ٻاهر هوسڙي طرف پاتوڙن جي ڳوٺ واري قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو.

سرائي ميان محمد خان اول

سرائي ميان محمد خان اول، طاهر خدمتگار جو ٽيون نمبر پاٽ هو. هن کي ميرن سان تمام گهڻي محبت هئي. جڏهن انگريز سنڌ فتح ڪري ميرن کي گرفتار ڪري ڪلڪتي وٺي ٻي ويا ته اُن وقت ميان محمد خان سرائي ٻاهر ويل هو. واپس آيو ته ڏٺائين ته ون – ٽري بندر وٽان پاڻي جي جهازن ۾ مير صاحبن کي انگريز نظر بند ڪيو وٺيو ٻي وڃن. هن انهن کي اشارا ڏنا ته مون کي پاڻ سان وٺي هلو پر هنن هن جي ڪابه ڳالهه نه ٻڌي، جيتوڻيڪ مير صاحبن انگريزن کي چيو

تہ ھي ماڻھو اسانجو خاص ماڻھو آھي، ھن کي اسين پاڻ سان وٺي ھلڻ چاھيون ٿا پر ھنن ٻڌي آڻ ٻڌي ڪري ڇڏي. اڳي اھا ڪوٺڙي واري ٻل ڪانہ ھئي، پتڻ ھوندا ھئا، ٻاڙي جا آگبوٽ ھلندا ھئا. انھن ۾ ماڻھو مسافري ڪندا ھئا. محمد خان ڏٺو تہ انگريز ھن جون رڙيون نظر انداز پيا ڪن سو گھوڙي اتي ئي ڇڏي ڪپڙن سوڌو پاڻيءَ ۾ ٽپو ڏنائين. تارون تہ اڳ ۾ ئي ھو، انگريزن ھڪدم جھاز کي لنگر ڏنو ۽ ھن کي ڇڪي جھاز ۾ وھاريائون، پوءِ ھو ڪلڪتي ۾ مير صاحبن سان گڏ رھڻ لڳو. وري جڏھن مير صاحب آزاد ٿيا تہ ھن کي چيائون تہ محمد خان! ھلو تہ ھاڻي سنڌ ۾ ھلون پر ھن نہ اچڻ چاھيو ۽ چيائين تہ سائين! ھاڻي وري ڪھڙا منھن کڻي سنڌ ۾ ھلندا سين! پيلاڻ باقي حياتيءَ جا ڏينھن ھتي ئي گذاريندا سين. کيس ھڪ سو پنجاھ رپيا پوليٽيڪل پينشن انگريز سرڪار جي طرفان ملندي ھئي. سندس قبر اڄا تائين ڪلڪتي شھر جي شاھي بازار ۾ آھي. ميان مختار ٻورچي سان مير حسن علي خان ڳالھہ ڪئي ھئي ۽ چيائين تہ ”سرائي آءٌ پنھنجن اکين سان ڪلڪتي ۾ ڏسي آيو آھيان تہ قبر تي تاريخ نالو ۽ سن وغيره لکيل آھي“. مختار ٻورچي جيستائين جيئرو ھو تيستين تائين اھي ڳالھيون ٻڌائيندو ھو.

سرائي محمد خان ثاني

سرائي محمد خان ثاني، نواب طاھر خدمتگار جو ڀڙپوٽو ھو. ھو ھزھائينس مير حسن علي خان وٽ باغن جي مٿان داروغو ھو. مير صاحب موصوف جو حاضريءَ وارو باغ واقع ٽنڊو مير نور محمد خان ٽالپر، گول باغ نزديڪ سنڌو درياءَ ون-ٽري بندر، ۽ ٽيون سھراب خان پالاريءَ جي حفاظت ڪندو ھو. آخري دم تائين مير حسن علي خان سان گڏ رھيو. وفات بہ اُتي ئي ڪيائين. کيس ٽنڊي مير نور محمد ۾ ڪامل شاھ جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو.

سرائي ميان محمد طاھر

نواب طاھر خدمتگار جو پوٽو، جنھن تي سندس ڏاڏي جو نالو رکيو ويو. ميان طاھر محمد، ٽنڊي مير نور محمد خان ۾ مير حسن علي خان سان گڏ رھندو ھو. ھو تمام باھمت ۽ بھادر انسان ھو. ھڪ دفعي جي ڳالھہ آھي تہ جناب ھزھائينس مير حسن علي خان طاھر خان کي چيو

تہ رات جو اسانجي بنگلي جي پنيان جيڪو پيلو آهي انهيءَ مان ڪائين ڪپڻ جو اهڙو آواز ٿو اچي جو اسانجي آرام ۾ رخنو ٿو پوي. جناب مير صاحب جي چوڻ موجب انڌيري رات هئي. هو انهيءَ وقت اڪيلو هٿين نڪلو ويو. ڏنائين تہ ٻن شخصن ڪهاڙين سان جهنگ ڀي وڍيو. ٻنهي کي ڪنن کان وٺي اچي مير صاحب اڳيان پيش ڪيو ۽ چيائين تہ هي شخص آهن جيڪي توهان جي پيلي جو نقصان ڪري رهيا هئا. مير صاحب محمد طاهر کي شاباس ڏني ۽ هنن کي حوالات ۾ رکيو. اهڙي طرح ميان طاهر هميشہ اهڙا بهادري جهڙا ڪم ڪندو هو. جنهن تي مير صاحب خوش ٿي انعام و اڪرام ڏيندو هئس(٣٠).

سرائي ميان طيب

ميان طيب جنهن جي نالي ٺٽو طيب مشهور آهي. هو ميرن جي دور ۾ خوراڪ واري کاتي مٿان مقرر هو. نهايت لائق، شريف پرهيزگار ۽ ٺوم و صلواة جو پابند هو. ٺٽي طيب ۾ موجوده جنازي نماز واري مسجد آهي، اها جاءِ سنڌس گهوڙن جي "ڪُڙهہ" هوندي هئي. دل جو تمام سخي هوندو هو. نماز پڙهي ٻاهر نڪتو تہ، هڪ سواليءَ کيس عرض ڪيو تہ اگهاڙو آهيان ڪپڙا ڏي، پاڻ انهيءَ وقت گوڏ ٻڌي ڪپڙا سواليءَ کي لاهي ڏنائين. ڪنهن بہ سواليءَ کي خالي نہ موٽائيندو هو. ميرن جي زوال کانپوءِ هميشہ روئيندو رهندو هو. هن کي پنهنجي مالڪن جي مصيبتن جو ڏاڍو ڏک هو (٣١).

هنن ماڻهن مان اهو اندازو ٿو ٿئي تہ هو پنهنجي دور جا نهايت چڱا ماڻهو هئا، چاڪاڻ، وفا، بهادري ۽ سخاوت اُتم درجا آهن، جيڪي انهن ماڻهن ۾ موجود هئا. ان کان سواءِ "علم" پڻ هنن وٽ هو. هو علم جي روشني سان پڻ بهرور هئا. هو نہ فقط سرائي هئا پر ساڳئي وقت شاعر غريب پرور ۽ مائٽ مٿن جو خيال رکندڙ هئا. اهڙن چڱن خادمن جا حاڪم بہ چڱا هئا. جن پنهنجن چڱاين سان حصو پنهنجي خادمن کي ڏنو. ۽ جن قومن ۾ اهڙا بهادر جرنيل، وفادار سخي، خادم ۽ غريب پرور اِنسان هوندا آهن، آهي قومون ڪڏهن بہ ختم نہ ٿينديون آهن.

حوالا:

(١) غلام رسول مهر: تاريخ سنڌ (ڪلهوڙا دور) سنڌي ادبي بورڊ ١٩٦٣، ص١٦٤.

(٢) حوالو ساڳيو ص١٦٤.

(٣) حوالو ساڳيو ص٦٤١.
(٤) روايت سرائي محمد بخش، ساڪن حيدرآباد سنڌ.
(٥) روايت سرائي محمد بخش ساڪن حيدرآباد سنڌ.
(٦) مير حسن علي خان: شاهنامہ سنڌ، قلمي مسودو، مملوڪ مير نصير خان ساڪن لطيف آباد.
(٧) روايت سرائي محمد بخش ساڪن حيدرآباد سنڌ.
(٨) مير حسن علي خان شاهنامہ سنڌ، قلمي مسودو.
(٩) لطف الله بدوي تذڪره لطفي ١٩٤٦-ص١٩.
(١٠) " " " " ص ١٩.
(١١) " " " " ص ٩٢.
(١٢) " " " " ص ٣٢.
(١٣) روايت سرائي محمد بخش ساڪن حيدرآباد سنڌ.
(١٤) " " " " " "
(١٥) " " " " " "
(١٦) مير حسن علي خان: شاهنامہ سنڌ، قلمي مسودو.
(١٧) روايت سرائي، ميان محمد بخش ساڪن حيدرآباد سنڌ.
(١٨) روايت سرائي ميان محمد بخش ساڪن حيدرآباد سنڌ.
(١٩) دائود پوٽو عمر بن محمد: ڪلامِ گرهوڙي ٥٥٠ -ص٦١ ۽ ٦٢.
(٢٠) " " " " " "
(٢١) مير حسن علي خان: شاهنامہ سنڌ قلمي مسودو.
(٢٢) " " " " "
(٢٣) " " " " "
(٢٤) " " " " "
(٢٥) خليل ابراهيم مخدوم: تڪلمہ مقالات الشعراء سنڌي ادبي بورڊ ص٦٣٠.
(٢٦) " " " " " "
(٢٧) خليل، ابراهيم، مخدوم: تڪلمہ مقالات الشعراء ص٦٣١.
(٢٨) مرزا احسن ڪربلائي: مهراڻ جون موجون. ماهنامہ نئين زندگي جو انتخاب. پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي ص٥٤ ۽ ٥٥.
(٢٩) مخدوم ابراهيم خليل: تڪلمہ مقالات الشعراء ص ٦٣٢.
(٣٠) روايت سرائي محمد بخش.
(٣١) " " "